

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԻԱ. ՏԱՐԻ 1907

Փարսկան 15 ֆր. ոսկի — 6 դր.:
Վնչամանաց՝ 8 ֆր. ոսկի — 3 դր.:
Մեկ թիւ Կարժե 1-50 ֆր. — 70 կ.:

ԹԻԻ Տ ՕԳՈՍՏՈՍ

ՊԵՄՈՒՄ Ե ՅԵԱՆ

ԳՈՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅՀԱՍՏՈՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Ի ԳՆԻԳՄԱՆ ԵՒ
ԳՆԻԳՄԱՆ ԿՈՍՄԵՍՏԻՆՈՒՆ ԳՈՏԻ ՎՐԱՅ՝

Երգամանի մէջ մեծ հայ
Հասարակութեան
մը գոյութիւնը
առանց երկրայ-
ութեան կրնա՞ր
Հաստատել: Արդէն
Յուսիսնոս Բ. ի ժա-
մանակ, եթէ Հայոց
պատմութենէն առա-
ջուն քաղաւանդներն կարելի ըլլայ Հաստատը ըն-
ծայել¹, խորով ընդարձակի դէմ ապստամբած

¹ Հանգուցեալ Գեղերի Pergamon unter Byzantinern und Osmanen առումաւթութենէն Հաստատ մըն է առաինկայ թարգմանութիւնը:

² Anonymi de Armeniorum rebus narratio շատ թերի հրատարակութիւն ի Combesist Historia Monothellorumի ետեւը: ԳԼ. ԺԵ. կը կարգանք. 'Εν τῷ μ(α) δέει τοῦ Χοσρόου καὶ τῷ δέει 'Ιουστινιανου — α 372: Գոնէ

Հայ նախարարներու բազմութիւն մը բազմութիւն ազաններով, վարդապետներով եւ ցեղակիցներով Հռոմէական երկիրը փախան: Իրենց առաջնորդը Բարդաս (Վարդան), որ պարսիկ Սուրէն մարզպանը սպաննած էր Կոստանդնուպոլսն եկաւ իւր ընկերաց հետ եւ Սոփիա եկեղեցւոյն մօտերը բնակութիւն մ'ընդունեցաւ, «այս Աստուծոյ տան դռնէն քիչ մ'անդին, որ մինչեւ ցայսօր Հայոց դուռ կը կոչուի¹: Ջայս կը Հաստատէ Յովհաննէս Եփեսացի, որ իբր 570 մեղի կը հաղորդէ², թէ Դուռնոյ կաթողիկոսը, շատ մը եպիսկոպոսներ ու ազաններ, ինչպէս նաեւ քանի մը նախարարներ Պարսկահայաստանի ապստամբութեան պատճառաւ մայրաքաղաք եկած են: Հոս ընդունեցան կայսերական պարսեւներ ու պատիւներ. իշխանութիւններ եւ կայսերական պալատան մէջ իրենց աստիճանին յարմար բնակարան: Գաւառներու մէջ գաղթող Հայերն ալ իշխանական տիրոջներով ու թշուալով պատուուեցան: Ի. դարուն մահմետականներու Գեծ

աղահաճաքայ տոյ առեթիւրը նշանակել Գուգի ի հնդի, նախը կ'երեւայ թէ իբրց Յուսիսնոս եւ Յուսիսնոս Իրարու հետ կը չեթիւ, վրան դի Կալեղընէ. 'Ιουστινιανου τοῦ καὶ τῷ ὄντι Σοφίαν δειμαίνον.

¹ Հեղինակն ինքնին կ'երեւայ թէ Կոստանդնուպոլսն այն Հայերէն է, որ առնէ անտակ մեղի եւ գոնգակ եկեղեցական տանըներով կամաց կամաց ճամբարի ու գաղափար Հաստատի մէջ մշտեալ են: Ջայսմանի կ'երեւի արդէն իսկ արեւ (իբր 700) հայերէնի արեւմտեան կոստանդնուպոլսական արտաբերութիւնն իբր առանձնապատկութիւն ունի. հմտ. Βαγδῆς, 'Απας, Μακροταυρῆς, Συμπατριος եւն:

² Եկեղ. Պատմութիւն Բ. 22:

Հայաստան յարձակումները առիթ եղան բազմաթիվ հայ ժողովուրդեան մը հոռմեական երկիրը անցնելուն ու հաստատուելուն։ Հայկական բաժնին զինուորները, մեծաւ մասամբ ազգային հայ ոռնկաւորներ էին։ Իսկ Հայ ազատորեարը իր բախոր յունական պատերազմի ծառայութեանց մէջ կը շինէ ինչպէս Բեռնի եւ Ֆրայբուրգի ազնուականները գաղղիական բանակներու մէջ։ Այս կերպով բազմաթիւ ընտանիքներ յունական գետնի վրայ հաստատուեցան։ Այսօրուան պէս նոյն ատեն ալ գլխաւոր քաղաքներէն շատերը հայ գաղութի ու եկեղեցական հասարակութիւն մ'ունէին, այսպէս նաեւ Պերգամոն։ Հոս կը գտնենք շատ նշանաւոր հայ զորմ մը լինական։ Նիկիփորոս պատրիկին զարմը։ Այս զարմը զինուորական անունականութեան կը վերաբերի, այն ընտանեաց՝ որոնցմէ կ'ընտրուին ամենաբարձր զինուորական եւ քաղաքացիական դիրքեր գրաւողները։

Նիկիփորոս Պատրիկ, Պերգամոնցի, անտառաւոր այն Նիկիփորոս Պատրիկն է, որ 666ին կոստանդ կայսեր մէծ ծառայութիւններ մատուցց։

Սարգիս Սարգսենի (այսինքն Պարսկահայաստան ծնած սպայ մը), որուն յանձնուած էր հայկական բաժնին սահմանին ծանրակշիւ հրամանատարութիւնը, ապստամբած էր եւ իրեն նուիրակին (Στρατηλάτης) Սերգիսի՝ ձեռքով Սուսիւրի հետ դաշնակցած։ Կոստանդ հռովմեական լանական հրամանատարութիւնը յանձնեց Նիկիփորոս Պատրիկին, որ ապստամբութիւնը նուաճեց։ Անուշա Նիկիփորոսին յանձնուեցաւ այժմ հայկական բաժնին հրամանատարութիւնը փոխանակ ապստամբին՝ որ ճակատի մէջ ինկած էր։ Նիկիփորոսին որդին է Վարդան, որ արտաքոյ կարգի փառաւոր կենցաղ մը պիտի վարէր։ Տեղեւծ ժամանակակից մը, Ագաթոն սարկաւապէ ու գեղապիրը, որ վեցերորդ սուր արեգերական ժողովքին գործերէն վաւերականը կազմած է, պատմական կողմանէ արժէքաւոր ինչպէս նաեւ լեզուական տեսակէտով հետաքրքրական յանելուածին մէջ այս Վարդանին յառաջուն կենքերին վրայք ինչ ինչ շատ ծանրաւիշիւ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ։ Բոլորովին

հաւանական է, որ ազնուական երիտասարդը վայլած ըլլայ Ստեփանոս Աբրալին առանձնական վարդապետութիւնը, որ միակամայ Անտիոքի Մակար Պատրիարքին աշակերտն էր։ Ստեփանոս, միակամաներուն զինուորներէն մին Զ. ժողովոյն մէջ յանուանէ դատապարտուեցաւ։ Մեծ նշանակութեան արժանի է այն՝ որ Նիկիփորոս Պատրիկը զայն իւր պալատն ընդունեցաւ իրրեւ մատանապետ։ Կոստանդ կայսրը լաւ գիտէր թէ ինչու Նիկիփորոս հաստատուն կերպով միակամայ վարդապետութիւնը կը բռնէր։ Վասն զի տեղի էր որ հայ ազգեցիկ կղերը — գրութն աւենալով զհերթէս կաթողիկոս, ինչպէս Աբրահամէ գիտեց — բոլորովին իւր կողմը ձգած էր։ Բարձր Հայքը յունական շահու ահհմանին մէջ ձգուած՝ սպառնացող արտական արշաւանքին դէմ կարեւոր պատուար մըն էր։ Թէ կայսրը իւր եկեղեցական-քաղաքական ծրագրին ինչպիսի զօրեղ կերպով գործադրելու կը ջանար, Մարտինոս Ա. Քահանայապետին (649—655) եւ Ս. Մարտինոսի հանդէպ ցուցուցած վարմունքէն յայտնի է։ Կոստանդին Պոզնանտոսի օրով (680) կատարուած փոփոխութենէ ետքն ալ թէ բազմաթիւ բարձր աստիճանաւորներ կառավարութեան հին ծրագրին համաձայն կ'ընթանային, առ այս ազատցոյց են ինքնին Նիկիփորոսի տունը եւ այն համակրութեան տնթիւ ցոյցները, որ աւերորդին, կայսրը, իւր յետագայ գործունէութեան ժամանակ ընդունեցաւ։

Վարդան բնականաբար յունական կրթութիւն առաւ եւ նոյնին հետ փլիկպիկոս յոյն տնունը։ Արտաքոյ կարգի փառաւոր էր եւ խելացի։ Երկիւղած բարեկամներ ալ ունէր, միակ տատուածեղէն կամաց վարդապետութեան կողմնակիցներ, որոնք Պերգամոնի հայ զօրքերը իւր ընտրեալ գործի կը նկատէին, «ամբարշտաց» վարդապետութիւնը իւր իշխանական աթոռէն դահալէժ ընելու։ Թէոփանէսի քով (381. 6 յջ.) պահուած զրոյցը նոյն ժամանակի եւ այն ատեն ապրող մարդկան տեսութեան նկատ-

1 Մարտի Ժ. 192։

2 Իրեն հակառակ կրօնաւոր պատմագիրը նոյնիսկ կ'ընդունի. Καὶ ἐν μὲν ταῖς διαλαλαῖς αὐτοῦ λόγιος καὶ ἐξέφρων ἐλογίζετο, բայց նոյնպիսի մարդու եղանակաւը կ'աւելցնէ. ἐν δὲ ταῖς πρᾶξεσιν αὐτοῦ ἀόσμως καὶ ἀνικάνως τὸν βίον διατελῶν πάντη ἀδόκιμος ἐδείκνυτο Թեոփ. 381. 28 յջ. Իւր զինուոր կոչուեալական զինակապով պատու ունէ իւրայութիւն ինչ է բնաւ չէր գիտէր, ինչպէս Քիթրիոն Յուստինիոս Բ. ին պապապար։ Եկեղեցւոյ պաշտօնականները, ինչպէս ծանօթ է, ուղղափառ իշխանաց մարմնական մեղաց փոքր իշուպ խառութեամբ դատաւարան կը կարեն քան հերետիկոսաց։

1 Անուշա Նիկիփոս հայ։ Սարգիս անունը ինչպէս Ասորաց, նոյնպէս Հայոց քով յանու է։

2 Թէոփանէս յաթէ 6159. էջ 348 յջ.։ Հայ ծագում ունենալուն յայտնի կը զկայէ Ս. Նիկիփորոս Ի ժամակիրս 44. 28 Βαρθάνην Αρμένιον τῷ γένει.

3 Բուս տնտես մեք Βαρδας է րաւ բնագրին մէջ, իսկ յուն. Βάρδας (սփալագիր՝ Βάνδα) 196։

մամբ այն աստիճանի յայտարար պատկեր մըն է, որ կ'արժե հոս տեղ մը տալ նոյնին. "Փիլիպպիկոս գահ չբարձրացած" կալլիստրատոսի վանաց մէջ մարգարեական որւով օժտեալ բայց հերետիկոս փակեալ մը կ'ապրէր, որ Փիլիպպիկոսն որ նոյնտեղ իւր ընդմեռանքութիւնը կը կատարէր, ըստ, "Քեյրի որդուած է կայսերական գահը", Փիլիպպիկոս զարհուրեցաւ բայց փակեալը ըսաւ անոր. "Երբ Աստուած կը հրաւիրէ, ինչ բանի համար դէմ կը կենաւ դուն, Բայց այս քեզի ըսեմ, որ վեցերորդ ժողովքը չար էր, Ուստի երբ դուն կայսր ըլլաւ, զայն անվաւեր հրատարակէ եւ քու տէրութիւնդ պիտի զօրանայ եւ երկարատեւ ըլլայ", Փիլիպպիկոս երգամբ ինքզինքը պարտաւորեց, զայս ընելու: Արդ երբ Ղեւոնդիոս Եւստիքիանի տեղ (695) կայսր եղաւ, Փիլիպպիկոս փակեալին ուխտի գնաց: Բայց տարիաւ ըսաւ. "Մի անգամ պարբեր, իրօք պիտի կատարուի, երբ Ալփիմարիոս կայսր եղաւ (698) դարձեալ անոր ուխտի գնաց, քի նորէն ըսաւ. "Մի անգամ պարբեր, տէրութիւնը քեզի կը մնայ": Սակայն Փիլիպպիկոս պատգամը բարեկամ մը վստահացաւ եւ տարիաւ կայսր իմացուց: Կայսրը զանիկա ձաղկելու մազերը խուզել եւ շղթայակալ նիւսերը զինուղիկ տուաւ: "Հաջիւ Եւստիքիանոս, երբ երկրորդ անգամ կայսր եղաւ (705), շնորհեց անոր եւ աքսորէն ետ կանչեց: Ուրիշ աղբիւր մը՝ կը պատմէ, որ կայսրը զանիկա պատմամբական երազներու համար աքսորել տուած է. երազած է, որ արծիւ մը իւր գլուխն հովանաւորած է: Եւստիքիանոս Բ. Հերակլիէ սերունդէ սերունդ յաջորդաբար պապականած տան վերջին իշխողը իւր վերստին գահ ելլելէն վերջը (705)՝ կեսադական կատարեալ անմտութեան զարկած էր, զոր յայտնեց իւրին Սարափելիի մը անագործութեանց հետ միայն համեմատելի արեան ծաւառով մը եւ անյազելի սպանութեան տենչով: Բայց նոյն ասանուան Յոյները օճեալ արեւարարութիւն յիմարական արարչներուն լոյն համակարգութեամբ շտարին: Քերսոն քաղաքը, ուր տակաւին հին հելլենական քաղաքացի միտքը կը թագաւորէր. եւ որ խելար միապետին մոլեգնութենէն գլխաւորաբար կրած էր, ապստամբեցաւ. յունական բանակը, որ քաղաքը պատճելու էր, իւր պաշտօնակալներով միասին ցնծութեամբ անցաւ քաղաքին կողմը: Ասանց մէջ էին ամենէն յաջողակները Եղիսա Սպամարիտը եւ Փիլիպպիկոս Բարդանէս

(Վարդան): Քերսոնի բնակիչները եւ Խրիմի մէկալ յոյն ցեղերը Փիլիպպիկոս կայսր անուանեցին: Բայց Եւստիքիանոս ամեն հնարք բանեցուց. նոր նաւատորմի մը քերսոն ուղղեցաւ. կայսերական զինարանի ամբողջ պաշարման կազմածը հրամանատար Մարոս Պատրիկին յանձնուեցաւ: Ասիկա մեծ հաստատութեամբ պաշարումը յառաջ վարեց, երկու աշտարակ ինկած էր, երբ խաղաղները միջամեցին, որոնց փախած ապստամբած էր Փիլիպպիկոս: Կորտորմիդն ալ ապստամբաց հետ խաղաղութիւն հաստատեց. Փիլիպպիկոս կոստանդնուպոլիս դիմեց եւ Եւստիքիանոս սերունդը անձեռ ըրաւ: Այսպէսով նստաւ պարգամացի Հայր կոստանդիանոսի գահին վրայ (711—713): Առաջին գործքն եղաւ հին հաւատքը հաստատելը՝ "Իշխանութիւնը ձեռք անցնելուն պէս ըստ տուածն արարյին ու փախելուն խոսքին եպիսկոպոսաց չարածողով մը գումարեց եւ վեցերորդ սուրբ եւ տիեզերական ժողովքը գաղտնաբարեց: Տէրութեան նշանաւոր պաշտօնեաներն ու անուանի եկեղեցական մեծեր ուրախութեամբ ընդունեցան հաւատքին փոփոխութիւնը. ասանցմէ եր Եովհաննէս միշտեւ ցայժմ չարոփսն ալ տօմ օικονοմեօս, որ Եւստիքիանոսէ գրուած կիրոս կրօնաւորին տեղ պատրիարքութիւնն առաւ: Ինչպէս նաեւ Յ. Վերմանոս, իւրիկոսի մետրապոլիտը եւ ապագայ պատրիարքը, դարձեալ Անյորէան կրօնացի, նոյն ժամանակուան ամենահայտալ բեմասացը:

Հանդիսութեամբ կայսերական պալատը մանեկէն յառաջ մեծ նախարար՝ զտնտող վեցերորդ տիեզերական սուրբ ժողովոյն պատակերը հեռացնել տուաւ: Զորպարական յայտոյնեց թէ չի կրնար այս բանս չդրձագործած կայսերական պալատ մանել: Նմանապէս նոյն ժողովքէն գաղտնաբարուած ու նզովուած հայրապետներուն, Ռեդիոնի, Հին Հռոմայ եւ Սերգիոսի Կոր Հռոմայ, եւ անոնց նշանաւոր կուսակիցներուն անունները դարձեալ ցանկի մէջ անցնել եւ կանոնադաւանդէ յիշատակել տուաւ: Նաեւ ասանց պատկերները՝ իւր ճշմարտութեան վարդապետներու նկարներ իրենց տեղերը բերուեցան: Ազաթունի ձեռքով գրուած ժողովոյն

1 Ի սկզբան Փիլիպպիկոս կ'ազէր իւր հաւատած հաստատուն կողմակից մը պատրիարական տիեզերքաւորներէն, բայց կոստանդնուպոլիսի կողմը իւր խորատարակիւն ընտրութիւնը գլուխ հանեց: Այս բանս Ռեդիոնի իսկ Եովհաննէս կոստանդնուս քաջապատգամին դրած թղթին մէջ կը պատմէ:

գործոց բնագիրը քիչ մը փնտռելէն վերջը պաշտօնական զիւանին մէջ գտնուեցաւ եւ կրակի տրուեցաւ: Ագաթան կը պատմէ «շատ մը բարեպաշտ եւ ուղղադատ արանց, հայածանքը զորովք հայ կայսրը տքորովով պատճեց: Ջարմանային այն է որ բնաւ անուն մ'իսկ չի յիշատակեր: Անշուշտ ասիական Յունաց մեծ բազմութիւնը — եւրոպական Յունաստանը մեծաւ մասամբ այսու դարձած էր — կայսեր կարգադրութիւնները ցնծութեամբ ընդունեցաւ. յամենայն դէպս ամենասուրբն ու ամենագիտուն. ներքէն, որ յետոյ մեծ դեր մը խաղացին կայսեր ըրածներուն հաւան էին, մինչդեռ ճշմարիտ հաւատաց փառաւոր խոտորվածները ուղղափառութեան վերահաստատուելէն ետքն ալ խառարի մէջ ձեռնդին: Միայն Արեւմուտքն էր որ յայտնի գրեթէ չէր: «Կոստանդին քահանայապետին Յունաստանէ գառնալէն չորս ամիս վերջը հնչեց ասուր գոյժը թէ ամենաբարեպաշտ եւ ուղղափառ կայսրը Յուստինիանոս սպանուած է: Փիլիպպիկոս հերետիկոսը կայսերական ապարանքի մէջ զոտուեցաւ: Բայց հռոմայեցի ժողովուրդը, որ վեց ժողովքներու պատկերով մը իւր ճշմարտահաւատութիւնը պահած էր որոշեց չընդունիլ ոչ մէկ արձանագիր՝ որ կայսեր անունը եւ ոչ անկոյ կտոր մը որ յափշտակչէն պատկերը կրէ: Պատարագի տանն այլ եւս անոր անունը չէր յիշատակուեր: Քաղաքական պատերազմ ծագեցաւ, զոր միայն Փիլիպպիկոսին անկումը կրցաւ վերջացընել:

Փիլիպպիկոս քաջարի կռուավարող էր: Հռոմէական ժողով տագուտն էր քաղաքակիցները, Բարձր Հայաստանէն գաղթականներ, բազմութեամբ հայկական բանակութեմի բաժնին միութեան մէջ մտցուց եւ զանոնք իրրստհամանարակ Մելիտանէի եւ վեցերորդ Հայոց կղեսուրի մէջ գաղթեցուց¹, այսպէսով պետութիւնը արարական արշաւանքէ պատպարելու համար: Սակայն 20 ամարի է ի վեր անընդհատ ըմբոստութեան սովոր բանակը կարելի չէր զսպել: Հռոմէական զէնքերը դժբախտութիւնէ սկսան հալածուիլ: 712 Ամասէա եւ պոնտական գաւառին շատ մը բերդերը, ինչպէս նաեւ

Անտառիկոնի թեմին մէջ գտնուող ամուր Միսթեան Արարացւոց եւ Բուլղարաց ձեռքն ինկան կամ ինչպէս նոյն տանն կ'ըսէին, Ունուգուրները ամբողջ Թրակիա աւերեցին եւ մինչեւ մայրաքաղաքին գոնքը ասպատակեցին, կողոպտելով քաղցին սահմաններուն վրայ գտնուող զիւաններն ու հոյակապ ամարանոցները: Հարուստ աւարով եւ անթիւ գերիներով յղկուեցա՝ անարգել եւ դարձան: Ինչո՞ւ: Վասն զի ասպատակած կայսերական թիկնապահ գոնքը հնազանդիլ կը մերժէր: Երկրորդ տարին Արարացիք Պիսիդիայի Անտիոքը առին: Գոթախոս կայսրը զնետեկոստէն յառաջ շարաթ որը 713 թինք գաւառներութեան մը, որուն զլուխ կեցած էին երկու հառուածաւոր (պատրիկներ) Ուսիկոնի կոմսը եւ Թրակէ թեմին վերին հրամանատարը: Այդպէս եւ ասպարէզէն աներեւութացաւ: Անընդմիջաբար յաջորդող եկեղեցական փոփոխութիւնը եւ եկեղեցականաց տանութիւնը քաղ եւ լաւ, բայց սարսափելի գոտարին հանգամանքներու գերիւկերոյ չեղող վեհապետէ մը հրէշ մ'ըրին: Սակայն աննախապաշար քննութիւն մը էտպէս տարբեր ըմբոսման մը պիտի տանի շատ անձաւ, նաչելի ձեռքած Պերգամոնցի կայսեր նկատմամբ:

Ս Ս Յ Ե Ն Ս Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՐԶԸ

Պատճառաց Գրոց հնդինսկի — Արասայ որդւոյ Գրիգորի հետ ծանօթանալէ ետքը անցնիք ըովանդակութեան եւ անոր յարակից խնդրոց:

«Գիրք Պատմութեան գործը, կը գրէ Հ. Յաշեան (Սրբազան Պատարագամատուցը 178), բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ եղական երեւոյթ մըն է, ունեցած ենք պատմագրութիւններու, Ս. Գրոց եւ Ս. Հարց քրուածոց բազմաթիւ մեկնութիւններու, հոգեւոր ճանքերու ճիւղ մասնագրութիւն, բայց ի զուր պիտի որոնենք Գրիգորի Արասայ որդւոյ ձեռնարկութեան համապատասխան երկրորդ երկաւորութիւն մը: Մեր նախնիք առ հասարակ սիրած են «Գրոց գիտութեան անեղը եւ անհաս ծովու» (Գիրք

¹ Յաղագս գործոց Հռոմ. ք. հ. 1. Գ. 1. Գ. 1. Գ. 1.

² Իւր եկեղեցական տեղեկատուին խորամանկ եղանակով համար նշանակալի է թեոփանայ ծանօթութիւնը յայն 711/12 (382, 8 Բ.) տօնաւ տօն էր Փիլիպպիկոս զօնէս 'Αρμενίους τῆς λαοτου γῆς ἔξελάσας (!) Μελετηγὴν καὶ τὴν τετάρτην 'Αρμενίαν διόχῃσαι ἡγάγασεν.